

1. Primtallene.

(1.1) Setup. Et tal p kaldes som bekendt et *primtal*, hvis $p \geq 2$ og p kun har trivielle divisorer, dvs hvis de eneste (positive) divisorer i p er 1 og p . De første primtal er tallene

$$2, 3, 5, 7, 11, 13, 17, 19, 23, 29, 31, 37, \dots$$

Som bekendt gælder:

Sætning (Euklid). *Der er uendelig mange primtal.*

Bevis. En drejning af det velkendte bevis er følgende: Betragt den uendelige følge af tal $a_1, a_2, \dots$, defineret ved $a_1 := 2$ og, induktivt, $a_k = (a_1 \cdots a_{k-1}) + 1$. Øjensynlig gælder, at $2 \leq a_1 < a_2 < \dots$. For $i < k$ er a_i divisor i $a_k - 1$, så a_i og a_k er primiske. Specielt har hvert tal a_k altså sine egne primdivisorer. Da der er uendelig mange tal a_k , er der uendelig mange primtal. $\square$

Korollar. *Det k 'te primtal p_k er mindre end eller lig med $2^{2^{k-1}}$.*

Bevis. Med notationen i beviset ovenfor er tallene $a_1, \dots, a_k$ delelige med k forskellige primtal. Specielt er $p_k \leq a_k$. Øjensynlig er, for $k \geq 2$,

$$a_k = (a_1 \cdots a_{k-2})a_{k-1} + 1 = (a_{k-1} - 1)a_{k-1} + 1 < a_{k-1}^2.$$

Ved induktion følger det let, at $a_k \leq 2^{2^{k-1}}$. $\square$

Alle primtal p_k bortset fra det første $p_1 = 2$ er ulige. Specielt er afstanden mellem 2 på hinanden følgende primtal p_k og p_{k+1} (for $k \geq 2$) altid mindst 2. *Primtalstvillinger* er par (p_k, p_{k+1}) , hvor afstanden er netop 2, fx $(3, 5)$, $(5, 7)$, $(11, 13)$, $\dots$, $(347, 349)$, $\dots$. Man ved ikke, om der er uendelig mange primtalstvillinger. Derimod er det klart, at der findes par (p_k, p_{k+1}) med vilkårlig stor afstand. Fx er tallene $l! + 2, l! + 3, \dots, l! + l$ en sekvens af $l - 1$ på hinanden følgende tal, der alle er sammensatte.

(1.2) Primtalsfunktionen. Med $\pi(x)$ betegnes antallet af primtal $p \leq x$. Med denne definition, for alle reelle tal x , er $\pi(x)$ en trappefunktion, kontinuert fra højre, og med springet $+1$ præcis i primtallene. A priori er naturligvis værdierne $\pi(n)$ for naturlige tal n de mest interessante. Af overvejelserne i (1.1) følger:

$$\pi(n) \rightarrow \infty \text{ for } n \rightarrow \infty, \quad \log_2 \log_2 n < \pi(n) < n. \quad (1.2.1)$$

Uligheden $\log_2 \log_2 n < \pi(n)$ medfører naturligvis Euklid's resultat, da $\log_2 \log_2 n$ går mod ∞ for $n \rightarrow \infty$. Men funktionen $\log_2 \log_2 n$ vokser fortvivlende langsomt: Fx, for $n = 10^{150}$, medfører uligheden kun, at der er 9 primtal mindre end 10^{150} . Det faktiske antal primtal mindre end 10^{150} er naturligvis(?) ikke kendt, men det er større end 10^{147} .

(1.3) Primtalssætningen. En optælling af primtal giver tabellen [Funktionen $A(n)$ i sidste søjle forklares i (1.12)],

n	$\pi(n)$	$n/\pi(n)$	$A(n)$
10^1	4	2,5	-0,2
10^2	25	4,0	0,6
10^3	168	6,0	0,9
10^4	1229	8,1	1,1
10^5	9592	10,4	1,1
10^6	78498	12,7	1,1
10^7	664579	15,0	1,1
10^8	5761455	17,4	1,0
10^9	50847534	19,7	1,0
10^{10}	455052512	22,0	1,0

Multiplikation af n med en faktor 10 svarer altså til forøgelse af $n/\pi(n)$ med en konstant, $\approx 2,3$. Matematikere genkender (genkendte?) naturligvis denne konstant som $\log 10$, og gætter derfor på, at $n/\pi(n)$ kan tilnærmes med $\log n$. Dette resultat er Primtalssætningen: *Asymptotisk gælder relationen,*

$$\pi(n) \sim \frac{n}{\log n}, \quad (1.3.1)$$

i den forstand, at vi for kvotienten mellem venstre- og højresiden har

$$\frac{\pi(n)}{n/\log n} \rightarrow 1 \quad \text{for } n \rightarrow \infty.$$

Ækvivalent betyder Primtalssætningen, at for alle givne positive $c < 1$ og $C > 1$ gælder, for $n \gg 0$ (dvs når n er tilstrækkelig stor), ulighederne,

$$\frac{c}{\log n} \leq \frac{\pi(n)}{n} \leq \frac{C}{\log n}. \quad (1.3.2)$$

I det følgende giver vi et elementært bevis for de to uligheder, for *alle* $n \geq 2$:

$$\frac{1}{3} \leq \frac{\pi(n)}{n} \leq \frac{3}{\log n}. \quad (1.3.3)$$

Primtalssætningen blev formodet sidst i 1700-tallet, af Legendre og Gauss (som 15-årig i 1792), på basis af tabeller over primtal. Ulighederne (1.3.3) blev vist omkring 1850 af Chebyshev [1821–1894]. Mere præcist viste Chebyshev, at ulighederne (1.3.2) er opfyldt med $c := 0,89$ og $C := 1,11$ for $n \geq n_0$. Primtalssætningen blev først bevist i 1896 af Hadamard [1865–1963] og (uafhængigt) af de la Vallée Poussin [1866–1962].

27. oktober 2008

Det skal understreges, at Primtalssætningen, dvs den asymptotiske relation (1.3.1), alene er et udsagn om *forholdet* mellem de to funktioner $\pi(n)$ og $n/\log n$; resultatet siger ikke, at *forskellen* er lille. Defineres $\varepsilon(n) := \pi(n)/(n/\log n) - 1$, har vi øjensynlig

$$\pi(n) - n/\log n = \varepsilon(n)(n/\log n), \quad (1.3.4)$$

og Primtalssætningen er ækvivalent med, at $\varepsilon(n) \rightarrow 0$ for $n \rightarrow \infty$. Funktionen $n/\log n$ går mod uendelig. Primtalssætningen siger altså end ikke, at forskellen (dvs venstresiden af (1.3.4)) er begrænset, men snarere, at forskellen går langsommere mod ∞ end $n/\log n$.

Primtalssætningen, altså relationen (1.3.1), er øjensynlig ækvivalent med følgende:

$$\frac{\pi(n)}{n} \sim \frac{1}{\log n}.$$

For et givet tal n er brøken $\pi(n)/n$ lig med sandsynligheden for, at et tilfældigt tal $p \leq n$ er et primtal. Primtalssætningen udsiger heuristisk, at denne sandsynlighed, når n er stor, er omtrent $1/\log n$. Ifølge Chebyshev's ulighed (1.3.3) er sandsynligheden i hvert fald mindre end $3/\log n$; specielt går sandsynligheden mod 0 for $n \rightarrow \infty$, så primtal bliver mere sjældne ude til højre på talrækken. På den anden side er sandsynligheden større end $\frac{1}{3}/\log n$, og den er altså ikke forsvindende: sandsynligheden for, at et tilfældigt tal med 100 decimaler er et primtal, er af størrelsesordenen,

$$1/\log 10^{100} \approx 0,004.$$

(1.4) Sætning. For alle $n \geq 1$ og $n/2 \leq k \leq n$ er $\binom{n}{k} \geq k^{\pi(n)-\pi(k)}$.

Bevis. For binomialkoefficienten har vi udtrykket,

$$\binom{n}{k} = \binom{n}{n-k} = \frac{n \cdot (n-1) \cdots (k+1)}{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdots (n-k)}.$$

Blandt faktorerne i tælleren er der $\pi(n) - \pi(k)$ primtal, og de er alle større end k . Da $k \geq n - k$, kan ingen af disse primtal gå op i nævneren. Binomialkoefficienten er derfor delelig med produktet af disse primtal. Heraf følger påstanden. $\square$

(1.5) Korollar. For alle $n \geq 1$ er $n^{\pi(n)} \leq 2^{4n}$.

Bevis. Uligheden vises let for $n \leq 3$, og den vises ved fuldstændig induktion for $n > 3$. Sæt $k := \lfloor (n+1)/2 \rfloor$. Tallet $(n+1)/2$ er enten et helt tal eller et helt tal plus $1/2$. Derfor er $n/2 \leq k \leq (n+1)/2$. Af (1.4) og induktionsantagelsen (og de trivielle vurderinger $\pi(n) \leq n-2$ og $\binom{n}{k} \leq 2^n$) får vi derfor, at

$$n^{\pi(n)} = (n/k)^{\pi(n)} k^{\pi(n)-\pi(k)} k^{\pi(k)} \leq 2^{\pi(n)} \binom{n}{k} 2^{4k} \leq 2^{n-2} 2^n 2^{4(n+1)/2} = 2^{4n},$$

som ønsket. [Hvor i induktionsskridtet brugtes, at $n \geq 4$?] $\square$

Note. Med en del ekstrabesvær kan man forbedre den anførte vurdering til følgende:

$$n^{\pi(n)} \leq 2^{8n/3} \quad \text{for alle } n \geq 1. \quad (1.5.1)$$

Lad os prøve at vise ved fuldstændig induktion, som i beviset for Korollaret, en ulighed af den generelle form,

$$n^{\pi(n)} \leq 2^{Cn}.$$

I induktionsskridtet sættes $k := \lfloor (n + 1)/2 \rfloor$, hvilket via (1.4) giver vurderingen,

$$n^{\pi(n)} \leq 2^{\pi(n)} \binom{n}{k} 2^{C(n+1)/2}. \quad (1.5.2)$$

Ovenfor udnyttede vi vurderingerne $\pi(n) \leq n - 2$ og $\binom{n}{k} \leq 2^n$. Den sidste ulighed kan umiddelbart skærpes: Det er let at se, at hvis en vurdering af formen $\binom{n}{k} \leq 2^{n-c}$ (for alle k) gælder for $n = n_0$, så gælder den for alle $n \geq n_0$. For $n = 9$ er den største binomialkoefficient lig med 127, og altså mindre end $128 = 2^7 = 2^{9-2}$. Følgelig er $\binom{n}{k} \leq 2^{n-2}$ for alle $n \geq 9$. Altså får vi fra (1.5.2):

$$n^{\pi(n)} \leq 2^{\pi(n)+(n-2)+C(n+1)/2}. \quad (1.5.3)$$

Vi kan også forbedre vurderingen af $\pi(n)$. Blandt tallene mindre end eller lig med n som *ikke* er primtal har vi i hvert fald følgende: tallet 1, de lige tal fra regnet tallet 2, tallene delelige med 3 fra regnet tallet 3 og tallene delelige med 6, samt tallet 25, hvis $n \geq 25$. Idet vi antager, at $n \geq 25$, er antallet af ikke-primtal altså mindst:

$$1 + (\lfloor \frac{n}{2} \rfloor - 1) + (\lfloor \frac{n}{3} \rfloor - \lfloor \frac{n}{6} \rfloor - 1) + 1 = \lfloor \frac{n}{2} \rfloor + \lfloor \frac{n}{3} \rfloor - \lfloor \frac{n}{6} \rfloor.$$

For antallet i komplementærmængden, altså for $\pi(n)$, gælder derfor, at

$$\pi(n) \leq n - \lfloor \frac{n}{2} \rfloor - \lfloor \frac{n}{3} \rfloor + \lfloor \frac{n}{6} \rfloor.$$

Udtrykket på højresiden er, for et naturligt tal n , højst $n/3 + 2/3$, hvad der let indses ved at kigge på de 6 muligheder for restklassen af n modulo 6. Herefter er

$$\pi(n) + (n - 2) \leq \frac{n}{3} + \frac{2}{3} + n - 2 = \frac{4}{3}(n - 1).$$

Ved indsættelse i (1.5.3) fås, at

$$n^{\pi(n)} \leq 2^{\frac{4}{3}(n-1)+C(n+1)/2}. \quad (1.5.4)$$

Eksponenten på højresiden er mindre end eller lig med Cn , præcis når $C \geq 8/3$. Specielt, for $C = 8/3$, fås uligheden (1.5.1).

I udregningerne er det antaget, at $n \geq 25$, og yderligere, at uligheden (1.5.1) også gælder for $k := \lfloor (n + 1)/2 \rfloor$. Induktionen kommer altså slet ikke i gang med mindre uligheden også

vises for nogle værdier af $n = 13, 14, \dots, 24$. For at vise, at uligheden gælder for *alle* $n \geq 1$, mangler vi at vise de 24 uligheder for $n = 1, \dots, 24$. For $n = 1, 2, 3$ er det helt trivielt. I almindelighed, for $n \geq 2$, er det ækvivalent at vise, med $\kappa(n) := (8/3)n(\log 2)/(\log n)$, at $\pi(n) \leq \kappa(n)$. Betragt følgende uligheder:

$$\begin{aligned} \pi(n) &\leq \pi(30) = 10 \leq \frac{32}{3} = \kappa(16) \leq \kappa(n), \\ \pi(n) &\leq \pi(15) = 6 \leq \frac{64}{9} = \kappa(8) \leq \kappa(n), \\ \pi(n) &\leq \pi(7) = 4 \leq \frac{16}{3} = \kappa(4) \leq \kappa(n). \end{aligned}$$

Øjensynlig er $\kappa(2^i) = 2^{i+3}/(3i)$ et rationalt tal, let at beregne, og ulighederne mellem de eksplicitte værdier af $\pi(x)$ og $\kappa(y)$ følger ved optælling. Funktionerne $\pi(n)$ og $\kappa(n)$ (for $n \geq e$) er voksende. Derfor gælder de yderste uligheder i den første linie for $16 \leq n \leq 30$, i den 2. linie for $8 \leq n \leq 15$, og i den 3. linie for $4 \leq n \leq 7$. Specielt gælder de manglende uligheder for $4 \leq n \leq 24$.

(1.6) Lemma. For et primtal p og alle $n \geq 1$ og $0 \leq k \leq n$ gælder, at hvis potensen p^v er divisor i binomialkoefficienten $\binom{n}{k}$, så er $p^v \leq n$.

Bevis. Påstanden vises ved fuldstændig induktion efter n . Lad b være binomialkoefficienten, skrevet som brøk:

$$b := \binom{n}{k} = \frac{n \cdot (n-1) \cdots (n-k+1)}{1 \cdot 2 \cdots k}.$$

Antag, at $p^v \mid b$. Det skal vises, at $p^v \leq n$. Det er trivielt for $v = 0$, så vi kan antage, at $v > 0$. Specielt er så $n > k \geq 1$, og i brøken b er mindst én faktor i tælleren delelig med p .

Lad b' være den brøk, der fremkommer af brøken b ved at fjerne, fra tæller og nævner, alle faktorer, der ikke er multipla af p . Hvis $n'p$ og $k'p$ er de største multipla af p i henholdsvis tæller og nævner, resterer i nævneren faktorerne $1p, 2p, \dots, k'p$. Vi har altså

$$b' = \frac{n'p \cdot (n'-1)p \cdot (n'-2)p \cdots}{1p \cdot 2p \cdot 3p \cdots k'p}.$$

Både tæller og nævner i brøken b er produkter af k på hinanden følgende hele tal, og det er hver p 'te faktor, der er delelig med p . I nævneren er der k' faktorer, der er delelige med p , og de første $p-1$ faktorer ikke delelige med p . Heraf følger, at der i tælleren af b er k' eller $k'+1$ faktorer, der er delelige med p . De resterer i tælleren for b' . Ved at forkorte k' gange med p får vi i det første tilfælde, at

$$b' = \binom{n'}{k'}, \tag{1}$$

og i det andet tilfælde, at

$$b' = \binom{n'}{k'} \cdot (n'-k')p = \binom{n'-1}{k'} n'p = \binom{n'}{k'+1} \cdot (k'+1)p; \tag{2}$$

de sidste ligninger er blot trivielle omskrivninger af binomialkoefficienten. I begge tilfælde er brøken b' altså et helt tal. Da $p^\nu \mid b$ følger det, at $p^\nu \mid b'$.

I det første tilfælde fås derfor af (1), og induktion, at $p^\nu \leq n'$, og så er $p^\nu \leq n' < n'p \leq n$.

Betragt det andet tilfælde. I de tre udtryk for b' i (2) forekommer faktorerne $n' - k'$, n' og $k' + 1$. Mindst én af disse faktorer må være primisk med p . Af det tilsvarende udtryk for b' følger derfor, at $p^{\nu-1}$ er divisor i den tilsvarende binomialkoefficient. Ved induktion følger derfor, at $p^{\nu-1} \leq n'$ (hvis n' er primisk med p følger det endda, at $p^{\nu-1} \leq n' - 1$). Altså er $p^\nu \leq n'p \leq n$, som ønsket. $\square$

(1.7) Sætning. For alle $n \geq 1$ og $0 \leq k \leq n$ er $\binom{n}{k} \leq n^{\pi(n)}$.

Bevis. Lad $p_1^{\nu_1} \cdots p_r^{\nu_r}$ være primopløsningen af binomialkoefficienten. Af (1.6) følger så, at $p_i^{\nu_i} \leq n$. Specielt er $p_i \leq n$, og dermed er $r \leq \pi(n)$. Altså er

$$\binom{n}{k} = p_1^{\nu_1} \cdots p_r^{\nu_r} \leq n^r \leq n^{\pi(n)},$$

hvormed uligheden er eftervist. $\square$

(1.8) Korollar. For alle $n \geq 2$ er $\pi(n) \log n \geq \frac{1}{2}(\log 2)n$.

Bevis. Da $2^n = \sum_k \binom{n}{k}$, følger det af (1.7), at $2^n \leq (n+1)n^{\pi(n)}$, hvoraf

$$\pi(n) \log n \geq \left(\log 2 - \frac{\log(n+1)}{n} \right) n.$$

Brøken på højresiden konvergerer mod 0 for $n \rightarrow \infty$, og aftagende for $n \geq 2$. For $n \geq 7$ er parentesen på højresiden altså mindst $\log 2 - \frac{3}{7} \log 2 = \frac{4}{7} \log 2$. Specielt gælder den påståede ulighed for $n \geq 7$. Det er let at se, at den gælder for $n = 2, 3, 4, 5, 6$. Altså gælder uligheden for alle $n \geq 2$. $\square$

Bevis for ulighederne (1.3.3). Af (1.5) og (1.8) følger, for $n \geq 2$, at vi har ulighederne i (1.3.2) med $c = \frac{1}{2} \log 2$ og $C = 4 \log 2$. Da $\log 2 = 0,6931 \dots$, har vi specielt (1.3.3). $\square$

(1.9) Konsekvenser. Af Primtalssætningen følger fx, at

$$\log p_n \sim \log n, \quad p_n \sim n \log n, \quad p_{n+1} \sim p_n, \tag{1.9.1}$$

hvor p_n det n 'te primtal. Af Primtalssætningen følger nemlig først, for $n \rightarrow \infty$, at

$$\frac{n \log p_n}{p_n} = \frac{\pi(p_n)}{p_n / \log p_n} \rightarrow 1, \tag{1}$$

og dermed at

$$\log \frac{n \log p_n}{p_n} = \log n + \log \log p_n - \log p_n \rightarrow 0.$$

27. oktober 2008

Efter division med $\log p_n$ fås, at

$$\frac{\log n}{\log p_n} + \frac{\log \log p_n}{\log p_n} \rightarrow 1.$$

Da $(\log x)/x \rightarrow 0$ for $x \rightarrow \infty$, følger det, at

$$\frac{\log n}{\log p_n} \rightarrow 1. \tag{2}$$

Hermed er den første relation i (1.9.1) bevist.

Af (1) og (2) følger, at

$$\frac{n \log n}{p_n} = \frac{\log n}{\log p_n} \cdot \frac{n \log p_n}{p_n} \rightarrow 1, \tag{3}$$

hvormed den anden relation er bevist. Endelig er

$$\frac{p_{n+1}}{p_n} = \frac{n \log n}{p_n} \cdot \frac{n+1}{n} \cdot \frac{\log(n+1)}{\log n} \cdot \frac{p_{n+1}}{(n+1) \log(n+1)}.$$

På højresiden konvergerer første og sidste brøk mod 1 ifølge (3). De to midterste brøker konvergerer trivielt mod 1. Heraf følger den sidste relation i (1.9.1).

(1.10) Bertrand's Postulat. *Mellem n og $2n$ ligger altid et primtal.*

Ækvivalent er påstanden, at $\pi(2n) > \pi(n)$ for alle naturlige tal n . Påstanden blev bevist af Chebyshev, essentielt som følger: Antag, for givne positive tal c, C , med $c \leq 1$ og $C \geq 1$, at ulighederne (1.3.2) gælder for $n \geq N_0$. Herefter er, for $n \geq N_0$,

$$\pi(2n) - \pi(n) \geq \frac{2cn}{\log 2 + \log n} - \frac{Cn}{\log n}. \tag{1.10.1}$$

Det er klart, at hvis $2c > C$, så er højresiden positiv for $n \geq N_1$, med et $N_1 \geq N_0$. Påstanden i Bertrand's postulat gælder altså for $n \geq N_1$. For at vise påstanden for *alle* n kræves en eksplicit bestemmelse af c, C med $c/C > \frac{1}{2}$ og et tilhørende N_0 ; herefter bestemmes N_1 og Bertrand's Postulat er så bevist for alle n , når det er eftervist for de endelig mange $n \leq N_1$.

Bemærk, at de værdier af c, C , hvormed vi har vist Chebyshev's uligheder, er helt utilstrækkelige, idet vi her har $c/C = \frac{1}{9}$. Man kan vise [Rosser og Schoenfeld, 1962], at for alle $n \geq 1$ er $\pi(n) \leq 1,3 \cdot n/\log n$ og for alle $n \geq 17$ er $\pi(n) \geq n/\log n$, og på den baggrund er det let at vise Postulatet. Vi giver senere et elementært bevis for Postulatet.

(1.11). Det er nærliggende at sammenligne fordelingen af primtallene med fordelingen af andre uendelige mængder af tal. Betragt fx kvadrattallene: $q_k = k^2$. For funktionen $v(n)$, der tæller antallet af kvadrattal mindre end eller lig med n , får vi trivielt den asymptotiske formel,

$$v(n) \sim \sqrt{n};$$

sammenligning med (1.3.1) viser, at kvadrattal er „meget mere sjældne“ end primtal. Der er som bekendt så få kvadrattal, at rækken $\sum 1/q$, hvor der summeres over kvadrattal, er konvergent (summen er som bekendt $\pi^2/6$). For primtallene gælder modsætningsvis det efterfølgende resultat, der skyldes Euler (1737):

27. oktober 2008

Sætning. Rækken $\sum 1/p$, over primtal p , er divergent.

Bevis. I beviset bruger vi følgende vurdering for $0 < x < 1$:

$$\log \frac{1}{1-x} = \sum_{n \geq 1} \frac{1}{n} x^n \leq x + \sum_{n \geq 2} x^n = x + \frac{x^2}{1-x} < x + \frac{x^2}{(1-x)^2}.$$

Betragt nu for et naturligt tal N produktet, over primtal $p \leq N$,

$$\prod_{p \leq N} \frac{1}{1-1/p}.$$

Faktoren svarende til p er summen $\sum_i 1/p^i$; når disse summer multipliceres fremkommer summen af alle brøker $1/n$, hvor n har en primopløsning med primfaktorer, der alle er højst N . Heri indgår specielt alle brøker $1/n$, hvor $n \leq N$. Vi har altså vurderingen,

$$\sum_{n \leq N} \frac{1}{n} \leq \prod_{p \leq N} \frac{1}{1-1/p}.$$

Ved brug af uligheden ovenfor, for $x := 1/p$, får vi derfor uligheden,

$$\log \sum_{n \leq N} \frac{1}{n} \leq \sum_{p \leq N} \left(\frac{1}{p} + \frac{1}{(p-1)^2} \right).$$

For $N \rightarrow \infty$ går venstresiden mod uendelig, fordi den harmoniske række er divergent. På højresiden er rækken $\sum_p 1/(p-1)^2$ konvergent, fordi rækken $\sum 1/k^2$ er konvergent. Følgelig må rækken $\sum 1/p$ være divergent. $\square$

(1.12) Andre approksimationer. Primtalssætningen kan formuleres ved hjælp af funktionen $A(x)$ defineret ved følgende ligning:

$$\pi(x) = \frac{x}{\log x - A(x)}.$$

Herefter er $(x/\log x)/\pi(x) = 1 - A(x)/\log x$. Primtalssætningen udsiger altså, at kvotienten $A(x)/\log x$ går mod 0 for $x \rightarrow \infty$ eller – ækvivalent – med den såkaldte *lille-o-notation*, at

$$A(x) = o(\log x).$$

Funktionen $A(x)$ er differensen $A(x) = \log x - x/\pi(x)$. Dens værdier for de første 10 potenser af 10 kan altså let fås af tabellen i (1.3), idet $\log 10 = 2, 3026$. Det er bemærkelsesværdigt, at værdierne er ganske „tæt“ på 1; primtalssætningen forudsiger jo ikke engang, at funktionen

27. oktober 2008

$A(x)$ er begrænset. Man kan vise, at hvis grænseværdien $\lim_{x \rightarrow \infty} A(x)$ eksisterer, så må den være lig med 1. I lyset af dette resultat kunne man håbe, at tilnærmelsen,

$$\pi(n) \sim \frac{n}{\log n - 1}, \quad (1.12.1)$$

i en eller anden forstand er „bedre“ en (1.3.1). Legendre selv foreslog approksimationen $n/(\log n - 1, 08366)$. Som anført, dvs som et udsagn om forholdet mellem de to funktioner, er (1.12.1) trivielt ækvivalent med (1.3.1).

Som nævnt udsiger Primtalsætningen heuristisk, for et stort tal n , at sandsynligheden for at et tal $p \leq n$ er et primtal er lig med $1/\log n$. Mere præcist må det forventes, at et „lille“ interval af længde Δ omkring n indeholder $\Delta/\log n$ primtal. [„lille“ skal forstås i betydningen „lille sammenlignet med n , men stort nok til statistiske betragtninger“; fx $n = 10^{100}$, $\Delta = 150.000$.] Forventningen leder til følgende tilnærmelse, foreslået af Gauss,

$$\pi(n) \sim \int_2^n \frac{dt}{\log t}. \quad (1.12.2)$$

Igen er det let at se, at relationen (1.12.2) er ækvivalent med Primtalsætningen. Funktionen på højresiden er, bortset fra (addition af) en konstant, *logaritme-integralet* $\text{Li}(n)$.

Riemann [1826–1866] så, at i tallet $\Delta/\log n$, fortolket som antallet af primtal i et interval af længde Δ omkring n , bør også primtalspotenser indgå, således at k 'te potenser vægtes med $1/k$. I stedet for funktionen $\pi(x) = \sum_{p \leq x} 1$ betragtes altså funktionen,

$$\Pi(x) = \sum_{p^k \leq x} \frac{1}{k} = \sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{k} \pi(\sqrt[k]{x}).$$

Ved hjælp af Möbius-funktionen $\mu(n)$ kan vi omvendt udtrykke $\pi(x)$ ved $\Pi(x)$,

$$\pi(x) = \sum_{k=1}^{\infty} \frac{\mu(k)}{k} \Pi(\sqrt[k]{x}).$$

(Funktionen $\mu(n)$ har værdien $(-1)^r$, når n er et produkt af r forskellige primtal, og værdien 0 ellers. Specielt er $\mu(1) = 1$, idet jo 1 er produktet af ingen primtal.) Riemann's overvejelse leder til approksimationen $\Pi(n) \sim \text{Li}(n)$, og heraf kan formelt udledes, at

$$\pi(n) \sim \sum_{k=1}^{\infty} \frac{\mu(k)}{k} \text{Li}(\sqrt[k]{n}) =: R(n). \quad (1.12.3)$$

Funktionen $R(n)$ på højresiden af (1.12.3) kaldes *Riemann's række*. I rækkens k 'te led går faktoren $\text{Li}(\sqrt[k]{n})$ mod $-\infty$ for $k \rightarrow \infty$, og det er faktisk ækvivalent med Primtalsætningen at vise, at rækken overhovedet er (betinget) konvergent. Riemann selv betragtede kun rækkens afsnitssummer. Hvis vi snyder, og tillægger $\text{Li}(x)$ værdien 0 for $1 < x < 2$, er $R(n)$ blot en endelig sum, og den asymptotiske relation (1.12.3) følger let af (1.12.2).

(1.13) Verdens største tal. Som nævnt gælder for $n \gg 0$ (endda for $n \geq 17$) følgende ulighed:

$$n / \log n < \pi(n).$$

Gauss og Riemann formodede, at der for alle n gælder uligheden,

$$\pi(n) < \text{Li}(n).$$

Det skal understreges, at uligheden gælder for *alle* de n , for hvilke $\pi(n)$ overhovedet er beregnet. I tabellen herunder er anført værdierne af $\pi(n)$ for de første 22 potenser af 10 ($\pi(10^{22})$ var den største beregnede værdi i 2000), og de tilsvarende differenser $\text{Li}(n) - \pi(n)$ (afrundet opad).

Tabellen er hentet på nettet fra Sloane's On-Line Encyclopedia of Integer Sequences (Look-Up) www.research.att.com/~njas/sequences/ ved at indtaste tabellens første tre tal: 4 25 168.

n	$\pi(n)$	$R(n) - \pi(n)$	$\text{Li}(n) - \pi(n)$
10^1	4	-1	2
10^2	25	-1	5
10^3	168	-0	10
10^4	1229	-2	17
10^5	9592	5	38
10^6	78498	-29	130
10^7	664579	-88	339
10^8	5761455	-97	754
10^9	50847534	79	1701
10^{10}	455052511	1828	3104
10^{11}	4118054813	2318	11588
10^{12}	37607912018	1476	38263
10^{13}	346065536839	5773	108971
10^{14}	3204941750802	19200	314890
10^{15}	29844570422669	-73218	1052619
10^{16}	279238341033925	-327052	3214632
10^{17}	2623557157654233	598255	7956589
10^{18}	24739954287740860	3501366	21949555
10^{19}	234057667276344607	-23884333	99877775
10^{20}	2220819602560918840	4891825	222744644
10^{21}	21127269486018731928	86432204	597394254
10^{22}	201467286689315906290	127132665	1932355208

For alle n i tabellen er differensen $\text{Li}(n) - \pi(n)$ positiv, og altså $\pi(n) < \text{Li}(n)$. På baggrund af tabellen kunne man fristes til at tro, at differensen $\text{Li}(n) - \pi(n)$ vokser ubegrænset for $n \rightarrow \infty$. Dette er langt fra tilfældet. Littlewood viste allerede i 1914, at differensen $\text{Li}(n) - \pi(n)$ skifter fortegn uendelig mange gange. Beviset er ikke konstruktivt, og angiver

ikke en værdi n_0 , for hvilken $\pi(n_0) > \text{Li}(n_0)$. Skewes viste i 1934, under forudsætning af Riemann's hypotese (se nedenfor), at et sådant tal findes, med

$$n_0 < 10^{10^{10^{34}}}.$$

Højresiden er Skewes' tal, „verdens største tal“. Senere, bl.a. også af Skewes, er der givet øvre grænser for n_0 uden forudsætning af Riemann's hypotese.

Det antages i almindelighed, at Riemann's approksimation $R(n)$ er bedre end approksimationerne $\text{Li}(n)$ og $n/\log n$. Antagelsen understøttes numerisk, men som nævnt ovenfor er numeriske data slet ikke overbevisende. Bemærk, at i approksimationen med det andet led medtaget,

$$\pi(n) \sim \text{Li}(n) - \frac{1}{2} \text{Li}(\sqrt{n}),$$

er leddet $\text{Li}(\sqrt{n})$ af størrelsesordenen $\sqrt{n}/\log n$. Det er et dybtliggende spørgsmål, også relateret til Riemann's hypotese, om differensen $\text{Li}(n) - \pi(n)$ overhovedet er af denne størrelsesorden.

(1.14) Riemann's zeta-funktion. I sine undersøgelser inddrog Riemann *zeta-funktionen* $\zeta(s)$, defineret ved rækken,

$$\zeta(s) := \sum_{n \geq 1} \frac{1}{n^s}. \tag{1.14.1}$$

Rækken er en såkaldt *Dirichlet-række*. Det er ikke svært at vise, at rækken er absolut konvergent for alle komplekse tal s i området $\text{Re } s > 1$, og at funktionen $\zeta(s)$ i dette område er holomorf. Dens sammenhæng med primtallene fremgår af *Euler's produktformel*,

$$\lim_{k \rightarrow \infty} \left(\zeta(s) \prod_{i=1}^k \left(1 - \frac{1}{p_i^s} \right) \right) = 1, \tag{*}$$

hvor $p_1 < p_2 < p_3 < \dots$ er følgen af primtal. Vi har nemlig

$$\zeta(s)(1 - 2^{-s}) = \sum n^{-s} - \sum (2n)^{-s} = \sum' n^{-s},$$

hvor summen er over tal $n \geq 1$, der ikke er delelige med 2. Med samme argument er

$$\zeta(s)(1 - 2^{-s})(1 - 3^{-s}) = \sum' n^{-s},$$

hvor summen nu er over tal $n \geq 1$, som hverken er delelige med 2 eller 3. Og generelt er

$$\zeta(s)(1 - p_1^{-s}) \cdots (1 - p_k^{-s}) = \sum' n^{-s} = 1 + \sum'' n^{-s},$$

hvor den sidste sum er over tal $n > 1$, som ikke er delelige med et af primtallene $p_1, \dots, p_k$. Det første af disse tal er p_{k+1} . Idet $\sigma := \operatorname{Re} s > 1$, får vi vurderingen,

$$\left| \sum'' \frac{1}{n^s} \right| \leq \sum_{n \geq p_{k+1}} \frac{1}{n^\sigma},$$

og her går højresiden mod 0 for $k \rightarrow \infty$, da rækken $\sum n^{-\sigma}$ er konvergent. Hermed er (*) bevist. Det følger, for $\operatorname{Re} s > 1$, at $\zeta(s) \neq 0$, at det uendelige produkt $\prod_{k=1}^{\infty} (1 - p_k^{-s})$ er konvergent, og at vi har ligningen (hvor p gennemløber primtallene),

$$\zeta(s) = \prod_p \frac{1}{1 - p^{-s}}. \quad (1.14.2)$$

Et alternativt bevis for, at $\zeta(s) \neq 0$ for $\operatorname{Re} s > 1$ fås ved at bemærke, at rækken $\sum_{n \geq 1} \mu(n)/n^s$ er absolut konvergent, og at dens produkt med rækken for $\zeta(s)$ giver konstanten 1. Vi har altså ligningen,

$$\frac{1}{\zeta(s)} = \sum_{n \geq 1} \frac{\mu(n)}{n^s}. \quad (1.14.3)$$

Formelt har vi for logaritmerne,

$$\log \zeta(s) = \sum_p -\log(1 - p^{-s}) = \sum_{p,m} \frac{1}{m} p^{-sm},$$

og her er højresiden absolut (og majoriseret) konvergent. Ligningen definerer altså en logaritme til $\zeta(s)$. Herefter er det ikke svært at vise ligningen,

$$\log \zeta(s) = s \int_0^\infty \Pi(t) t^{-s-1} dt, \quad (1.14.4)$$

der viser sammenhængen mellem Riemann's ζ -funktion og funktionen $\Pi(x)$ fra (1.12).

Riemann viste, at ζ -funktionen kan udvides til en meromorf funktion i hele den komplekse plan, holomorf bortset fra en pol i $s = 1$. I halvplanen, hvor $\operatorname{Re} s > 0$, kan den udvidede funktion bestemmes som følger: For $\operatorname{Re} s > 1$ gælder øjensynlig, at

$$(1 - 2^{1-s})\zeta(s) = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{n^s} - \sum_{n=1}^{\infty} \frac{2}{(2n)^s} = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{(-1)^{n-1}}{n^s}.$$

Rækken på højresiden er betinget konvergent for $\operatorname{Re} s > 0$ (det er i hvert fald klart, når s er reel), og ligningen ovenfor kan derfor essentielt tages som definition af udvidelsen af $\zeta(s)$ til halvplanen $\operatorname{Re} s > 0$. Bemærk dog, at faktoren $1 - 2^{1-s}$ på venstresiden er 0, når $s = 1 + 2\pi ia / \log 2$ med $a \in \mathbb{Z}$. For $a = 0$, dvs for $s = 1$, har højresiden værdien $\log 2$, og

$$(1 - 2^{1-s})^{-1} = (1 - e^{(1-s)\log 2})^{-1} = (\log 2)^{-1}(s - 1)^{-1} + \dots,$$

27. oktober 2008

hvor „ $\cdot \cdot \cdot$ “ står for en potensrække i $s - 1$. Heraf ses, at $\zeta(s)$ har en simpel pol i $s = 1$, med residuet 1.

Endelig beviste Riemann, at den udvidede funktion $\zeta(s)$ tilfredsstiller følgende funktionalligning:

$$\zeta(1 - s) = 2^{1-s} \pi^{-s} \cos \frac{\pi s}{2} \Gamma(s) \zeta(s), \quad (1.14.5)$$

hvor $\Gamma(s)$ er *gamma-funktionen*. De to argumenter, s og $1 - s$, i funktionalligningen ligger symmetrisk omkring punktet $s = \frac{1}{2}$. Specielt, på linien, hvor $\operatorname{Re} s = \frac{1}{2}$, er $1 - s$ det konjugerede af s .

Af særlig interesse er nulpunkterne for $\zeta(s)$. For $\operatorname{Re} s > 1$ har $\zeta(s)$ som nævnt ingen nulpunkter, og af faktorerne på højresiden af (1.14.5) er det kun faktoren $\cos \pi s/2$, der kan være nul, svarende til $s = 3, 5, 7, \dots$. I området $\operatorname{Re} s < 0$ har $\zeta(s)$ derfor kun de *trivielle* nulpunkter $-2, -4, -6, \dots$. Riemann viste, at Primtalsætningen er ækvivalent med, at $\zeta(s)$ ikke har nulpunkter på de to linier $\operatorname{Re} s = 0$ og $\operatorname{Re} s = 1$. Det var faktisk ved hjælp af denne ækvivalens, at Primtalsætningen blev bevist.

Tilbage bliver spørgsmålet om eventuelle nulpunkter i den *kritiske strimmel* $0 < \operatorname{Re} s < 1$. Man kan vise, at $\zeta(s)$ har uendelig mange nulpunkter på „symmetrilinien“ $\operatorname{Re} s = \frac{1}{2}$. Derimod har man ikke bevist den berømte:

Riemann's hypotese. *Alle nulpunkter s for zeta-funktionen $\zeta(s)$ i den kritiske strimmel $0 < \operatorname{Re} s < 1$ ligger på linien, hvor $\operatorname{Re} s = \frac{1}{2}$.*

Riemann beviste en eksakt formel for $\pi(n)$. Med brug af funktionen $R(n)$ er formlen ækvivalent med følgende: *For alle $n > 1$ er*

$$\pi(n) = R(n) - \sum_{\rho} R(n^{\rho}), \quad (1.14.6)$$

hvor ρ gennemløber nulpunkterne for $\zeta(s)$ i den kritiske strimmel.

Tallet n^{ρ} er komplekst, $n^{\rho} = e^{\rho \log n}$, og det har som bekendt numerisk værdi $|n^{\rho}| = n^r$, hvor $r = \operatorname{Re} \rho$. Riemann's hypotese betyder, at alle tallene n^{ρ} har numerisk værdi lig med $n^{1/2} = \sqrt{n}$. Man kan i øvrigt vise, at Riemann's hypotese er ækvivalent med relationen,

$$\pi(n) - \operatorname{Li}(n) = O(\sqrt{n} \log n), \quad (1.14.7)$$

hvor „*store-O-notationen*“ indikerer, at differensen $\pi(n) - \operatorname{Li}(n)$ numerisk er begrænset af en konstant gange $\sqrt{n} \log n$. Det skal understreges, at de asymptotiske relationer i (1.12) er ækvivalente med Primtalsætningen. Derimod er Riemann's hypotese, og altså (1.14.7), ikke er bevist.

(1.15) Logaritme-integral og eksponential-integral. I Riemann's formel (1.14.6) indgår værdier af $R(w)$, og dermed af $\operatorname{Li}(w)$, også for komplekse tal w (af formen $w = n^{\rho}$). Når $x > 1$ og $\rho \neq 0$ definerer vi $\operatorname{Li}(x^{\rho}) := \operatorname{Ei}(\rho \log x)$, hvor $\operatorname{Ei}(z)$ er *eksponential-integralet*, defineret for komplekse $z \neq 0$ ved udtrykket,

$$\operatorname{Ei}(z) = \int_{-\infty}^z \frac{e^t dt}{t} + i\pi. \quad (1.15.1)$$

Når z er negativ reel eller i den øvre halvplan, er kurveintegralet langs en kurve, der begynder i $-\infty$ (og ender i z), og som ikke kommer i den nedre halvplan. For reelle positive z kan kurven forløbe langs den negative reelle akse, cirkle rundt om 0 i den øvre halvplan, og fortsætte langs den positive halvakse. For punkter i den nedre halvplan forudsættes, at kurven krydser den reelle akse på den positive del; alternativt kan der integreres langs en kurve i den nedre halvplan, idet konstanten $i\pi$ så skal erstattes af $-i\pi$.

Funktionen $Ei(z)$ er holomorf i $\mathbb{C}$ opskåret langs den negative reelle akse; værdierne for negative reelle z er grænseværdier for værdierne i den øvre halvplan. Kurveintegralet definerer en funktion, der lokalt er holomorf med den afledede $e^z/z = 1/z + \sum_{m \geq 1} z^{m-1}/m!$. Med en konstant γ har vi altså ligningen,

$$Ei(z) = \gamma + \log z + \sum_{m=1}^{\infty} z^m/(m m!) \tag{1.15.2}$$

(også når z er negativ reel, hvor vi sætter $\log z := \log |z| + i\pi$). Øjensynlig er γ grænseværdien for $z \rightarrow 0$ af $Ei(z) - \log z$. Når u er positiv reel, er

$$Ei(-u) - \log(-u) = \int_{\infty}^{-u} \frac{e^t dt}{t} - \log |u| = - \int_u^{\infty} \frac{e^{-t} dt}{t} + \int_u^1 \frac{dt}{t},$$

hvoraf

$$\gamma = \int_0^1 \frac{(1 - e^{-t})dt}{t} - \int_1^{\infty} \frac{e^{-t} dt}{t}.$$

At γ faktisk er *Euler's konstant* følger af udregningerne,

$$\begin{aligned} 1 + \frac{1}{2} + \dots + \frac{1}{n} - \log n &= \int_0^1 \frac{1 - u^n}{1 - u} du - \int_1^n \frac{1}{t} dt \\ &= \int_0^n \frac{1 - (1 - t/n)^n}{t} dt - \int_1^n \frac{1}{t} dt = \int_0^1 \frac{1 - (1 - t/n)^n}{t} dt - \int_1^n \frac{(1 - t/n)^n}{t} dt; \end{aligned}$$

Euler's konstant er grænseværdien, for $n \rightarrow \infty$, af venstresiden, og som bekendt er e^{-t} grænseværdien af $(1 - t/n)^n$.

(1.16) Om konvergens af Riemann's række. Med logaritme-integralet defineret via eksponential-integralet får vi følgende udtryk for rækken, der definerer $R(n)$:

$$R(e^z) = \sum_{k=1}^{\infty} \frac{\mu(k)}{k} Ei(z/k).$$

Indsæt, i rækken på højresiden, udtrykket (1.15.2) for $Ei(z/k)$, og brug at $\gamma + \log(z/k) = (\gamma + \log z) - \log k$. Resultatet bliver en sum af tre rækker. De to første er rækkerne

$$\sum_{k=1}^{\infty} \frac{\mu(k)}{k} (\gamma + \log z) \quad \text{og} \quad - \sum_{k=1}^{\infty} \frac{\mu(k)}{k} \log k. \tag{1.16.1}$$

Man kan vise, at der gælder ligningerne,

$$\sum_{k=1}^{\infty} \frac{\mu(k)}{k} = 0, \quad \sum_{k=1}^{\infty} \frac{-\mu(k) \log k}{k} = 1. \quad (1.16.2)$$

De to venstresider opstår formelt, når man sætter $s = 1$ i rækken $1/\zeta(s) = \sum \mu(k)/k^s = 1/\zeta(s)$ fra (1.14.3) og i $(1/\zeta(s))' = -\sum \mu(k) \log k/k^s$. Da $\zeta(s)$ har en simpel pol med residuet 1 i $s = 1$, gælder, for $s \rightarrow 1$, at $1/\zeta(s) \rightarrow 0$ og $(1/\zeta(s))' \rightarrow 1$, og dette kan tages som en vag indikation for ligningerne i (1.16.2), men langt fra som bevis. Det er ikke så svært at vise, at den første ligning i (1.16.2) er ækvivalent med primtalssætningen.

Det følger af ligningerne (1.16.2), at de to rækker i (1.16.1) blot bidrager med konstanten 1 til $R(e^z)$. Det tredje bidrag har formen,

$$\sum_{k=1}^{\infty} \sum_{m=1}^{\infty} \frac{\mu(k)}{k} \frac{z^m}{k^m m m!}.$$

Det er nemt at se, at denne dobbeltrække er absolut konvergent. Ved ombytning af summationerne bliver den indre sum til rækken $\sum_k \mu(k) k^{-m-1} = 1/\zeta(m+1)$. Vi har således vist, at rækken $R(e^z)$ er (betinget) konvergent, og at vi for summen har udtrykket,

$$R(e^z) = 1 + \sum_{m \geq 1} \frac{z^m}{\zeta(m+1) m m!}.$$

(1.17) Opgaver.

- U1 **1.** Möbius-funktionen $\mu(n)$ har værdien 1 for $n = 1$, værdien $(-1)^r$ når n er et produkt af r forskellige primtal, og værdien 0 ellers. Vis, at Möbius-funktionen $\mu(n)$ kan karakteriseres som den eneste funktion $\mu: \mathbb{N} \rightarrow \mathbb{C}$ som opfylder: $\mu(1) = 1$ og $\sum_{d|n} \mu(d) = 0$ for $n > 1$.
- H1 **2.** Bevis formelen $\pi(n) = \sum_k (\mu(k)/k) \Pi(\sqrt[k]{n})$, hvor $\Pi(n)$ er defineret i (1.12).
- H1 **3.** Vis, at de tre asymptotiske formler, $\pi(n) \sim \text{Li}(n)$, $\Pi(n) \sim \text{Li}(n)$, $\pi(n) \sim R(n)$, alle er ækvivalente med Primtalssætningen. Her fortolker vi $R(n)$ som den (endelige) sum der fremkommer af højresiden i (1.12.3), når logaritme-integralet sættes til 0 for $1 < x < 2$.
- H1 **4.** Tegn på millimeterpapir graferne for funktionerne $300\pi(x)$ og $300\nu(x)$ på intervallet $0 \leq x \leq N$, hvor $N := 10^{130}$, idet interval-endepunkterne på x -aksen anbringes med en afstand på 10 cm. Du må gerne antage, at $\pi(x) = x/\log x$ for $x > 2$ (og $\nu(x)$ er antallet af kvadrattal, der højst er x), og du må gerne tegne med en blyant, hvis spids er ca 1mm tyk. Men du skal kunne forsvare din tegning. [Vink: $300 \approx \log 10^{130}$.]
- H1 **5.** Vis, at $(3, 5, 7)$ er det eneste sæt primtalstrillinger.
- H1 **6.** Bestem, med $A(n)$ fra (1.12), $A(10^{18})$ med 2 decimaler. Værdien $\pi(10^{18})$ er givet i (1.13).
- U1 **7.** Fermat-primtallene er (ulige) primtal af formen $p = 2^k + 1$. Vis, at hvis $2^k + 1$ (med $k > 0$) er et primtal, så er k nødvendigvis en potens af 2. Fermat-primtallene er altså af formen $F_n = 2^{2^n} + 1$. De første 5 Fermat-primtal er følgende

n	0	1	2	3	4
F_n	3	5	17	257	65.537

27. oktober 2008

Man kender ikke andre Fermat-primtal. Euler beviste, at 641 går op i F_5 . Check lige udregningen: Det er let at se, at $641 = 5 \cdot 2^7 + 1 = 5^4 + 2^4$. Modulo 641 gælder derfor, at

$$2^{32} = 2^4 \cdot 2^{28} \equiv -5^4 \cdot (2^7)^4 \equiv -(-1)^4 = -1, \text{ altså er } F_5 = 2^{32} + 1 \equiv 0 \pmod{641}.$$

U2 **8.** *Mersenne-primtallene* er primtal af formen $M_p = 2^p - 1$. Vis, at hvis M_p er et primtal, så er p et primtal. Vis, at det omvendte ikke gælder. Her er de første Mersenne-primtal:

p	2	3	5	7	13	17	19	31
M_p	3	7	31	127	8.191	131.071	524.287	2.147.483.647

Der kendes med sikkerhed 39 Mersenne-primtal. Det største, svarende til $p = 13.466.917$, har 4.053.946 cifre.

U3 **9.** Med $\sigma(n)$ betegnes summen af divisorerne i n , altså $\sigma(n) = \sum_{d|n} d$. Bestem $\sigma(p^v)$, når p er et primtal. Vis, at når $n = n_1 n_2$, hvor faktorerne n_1, n_2 er primiske, så er $\sigma(n) = \sigma(n_1)\sigma(n_2)$.

U2 **10.** Et tal n kaldes *fuldkomment*, hvis det er lig med summen af sine ægte divisorer (divisoren 1 medregnet), altså hvis $\sigma(n) = 2n$. Vis Euklid's resultat: Hvis $2^v - 1$ er et primtal, så er tallet $n = 2^{v-1}(2^v - 1)$ fuldkomment.

*Vis Euler's resultat: ethvert lige, fuldkomment tal n er af Euklid's form.

U2 **11.** Vis, at alle tal af formen $n = 6k$ for $k > 1$ er *abundante* tal, dvs opfylder $\sigma(n) > 2n$.

U3 **12.** Vis, at alle tal af formen $n = 3^\alpha 5^\beta$ ($n > 1$) er *deficiente* tal, dvs opfylder $\sigma(n) < 2n$.

U3 **13.** Lad $\alpha(n)$ betegne antallet af løsninger til den diofantiske ligning $n = x^2 - y^2$, dvs løsninger med $x, y \in \mathbb{Z}$. Vis, at når n er ulige, så er $\alpha(n) = 2\tau(n)$, hvor $\tau(n)$ er antallet af divisorer i n (som bekendt kan $\tau(n)$ bestemmes ud fra primopløsningen $n = p_1^{v_1} \cdots p_r^{v_r}$ som $\tau(n) = (v_1 + 1) \cdots (v_r + 1)$). Find en tilsvarende formel for $\alpha(2^v u)$, når u er ulige. [Vink: Pas på, der er noget lusk omkring $v = 1$.]

U1 **14.** Vis, at tallene $l! + 2, l! + 3, \dots, l! + l$ en sekvens af $l - 1$ på hinanden følgende tal, der alle er sammensatte. Kan du, med en betingelse på l , sikre dig, at også $l! + 1$ er sammensat?

U1,U8 **15.** Har kongruensen $23x \equiv 17 \pmod{41}$ en løsning? Har kongruensen $x^2 \equiv -8 \pmod{41}$ en løsning?

U1 **16.** Hvordan bestemmer man antallet af cifre i Fermat-tallet $F_5 = 2^{2^5} + 1$?

U1 **17.** Gauss beviste, at n -kanten er konstruerbar, hvis og kun hvis n er et produkt, $n = 2^v p_1 \cdots p_r$, af en potens af 2 og *forskellige* Fermat-primtal p_i . Vis, at n -kanten er konstruerbar, hvis og kun hvis $\varphi(n)$ er en potens af 2.

18. For hvert polynomium $f \in \mathbb{Z}[X]$ betegnes med $\mathcal{R}(f)$ det polynomium, der fremkommer, når hver koefficient i f erstattes med sin principale rest modulo 2. Sæt $R_m := \mathcal{R}((1 + X)^m)$ for $m = 1, 2, \dots$. Fx, for $m = 3$, er $(1 + X)^3 = 1 + 3X + 3X^2 + X^3 \equiv 1 + X + X^2 + X^3$, og R_3 er det sidste polynomium. Bestem tallene $R_m(2)$ for $m = 1, \dots, 6$.

Følgende er et *bemærkelsesværdigt resultat*. Den ulige n -kant er konstruerbar, hvis og kun hvis n er et af tallene i følgen $R_1(2), R_2(2), R_3(2), R_4(2), \dots$

Men resultatet er nu heller ikke helt korrekt! Forklar sammenhængen. [Vink: Det er klart, at $(1 + X)^{l+m} = (1 + X)^l (1 + X)^m$, men deraf følger vel ikke, at $R_{l+m} = R_l R_m$?]

27. oktober 2008

19. Stirling's formel udsiger, at $n! \sim \sqrt{2\pi n} n^{n+\frac{1}{2}} e^{-n}$. Lad b_n betegne den største værdi af binomialkoefficienterne $\binom{n}{k}$. Vis ved hjælp af formlen, at der findes en konstant C således, at $b_n \leq C2^n/\sqrt{n}$. Vis, at for hvert positivt tal c er $b_n \leq 2^{n-c}$ for $n \gg 0$. Vis, at hvis $b_n \leq 2^{n-c}$ for $n = n_0$, så er $b_n \leq 2^{n-c}$ for alle $n \geq n_0$. [Vink til det sidste spørgsmål: Har intet at gøre med det foregående.]

20. Tilføj til tabellen over $\pi(n)$ nogle af differenserne $\pi(n) - n/\log n$, fx for $n = 10^k$ med $k = 6, 7, 8$. Sammenlign med tabellens andre differenser.

U2 **21.** Bestem, med $c = 1$ og $C = 1,3$ et naturligt tal N således, at højresiden i (1.10.1) er positiv for $n \geq N$. Gennemfør et bevis for Bertrand's postulat.

U1 **22.** Antag, at n ikke er den k 'te potens af et helt tal. Vis, at tallet $\sqrt[k]{n}$ er irrationalt.

U1 **23.** Antag, at n ikke er en potens af 10. Vis, at 10-talslogaritmen $\log_{10} n$ er irrationalt. Hvad gælder, hvis grundtallet 10 erstattes med et mere generelt helt grundtal g , $g \geq 2$?

24. Antag, at for naturlige tal x, y gælder ligningen $y^2 = 1 + x + x^2 + x^3 + x^4$. Vis, at $(x, y) = (3, 11)$. [Vink: Det er klart, at $x > 1$. Tænk nu på naturlige tal fremstillet i x -tal-sxsystemet. Ligningens højreside er så tallet 11111 (med fem cifre). Overvej, at i x -tal-systemet må y være 3-ciffret, og det ledende ciffer (koefficienten til x^2) må være 1. Bestem så de sidste to cifre (og x og y).]

25. Vis for $Q := X^2 - X + 41$, at alle tallene $Q(1), Q(2), \dots, Q(40)$ er primtal. [Vink: det kræver vist gruppearbejde! – eller en henvisning til Mat2AL/Alg2.]

Vis, at der ikke findes noget ikke-konstant polynomium $P \in \mathbb{Z}[X]$ således, at følgen $P(1), P(2), P(3), \dots$ består af lutter primtal. [Vink: hvis $p := P(1)$, så er $P(np + 1) \equiv P(1) \equiv 0 \pmod{p}$.]

U6 **26.** Lad $v_p(k)$ betegne den eksponent primtallet p forekommer med i primopløsningen af k . Vis, at $v_p(n!) = \lfloor n/p \rfloor + \lfloor n/p^2 \rfloor + \lfloor n/p^3 \rfloor + \dots$ (det er en endelig sum!). Brug princippet, fx med $p = 2, 3$ og 5 , til at primopløse $100!$.

U6 **27.** Vis, at et vilkårligt produkt af r på hinanden følgende hele tal altid er deleligt med $r!$.

U8 **28.** I noterne er det vist, at rækken $\sum \frac{1}{p}$, hvor summen er over primtal p , er divergent. Vis, at divergensen også følger af primtalssætningen $\pi(x) \sim x/\log x$. (*Det kræver omhyggelighed at vise, at divergensen alene følger af en vurdering af formen $\pi(x) \geq cx/\log x$.)

Lad os her definere en *primtalstvilling* som et primtal q for hvilket $q+2$ eller $q-2$ ligeledes er et primtal. Som nævnt ved man ikke, om der er uendelig mange primtalstvillinger. Man kan vise, at rækken $\sum \frac{1}{q}$, hvor summen er over primtalstvillinger q , er konvergent, og man kan vise, at der for antallet $\pi_2(x)$ af primtalstvillinger mindre end eller lig med x gælder en vurdering af formen $\pi_2(x) \leq Kx/(\log x)^2$.

Det er en formodning (slet ikke bevist), at der gælder en assymptotisk formel af formen $\pi_2(x) \sim Kx/(\log x)^2$. Vis, at konvergens vil være en følge af formodningen.

29. Lad Q være en given delmængde af $\mathbb{N}$, og lad $\pi_Q(x)$ betegne antallet af tal $q \leq x$ i delmængden Q . Betragt for en given talfølge α_n summen $\sum_{a \leq q \leq b} \alpha_q$, hvor notationen indikerer, at der summeres over $q \in Q$ med $a \leq q \leq b$. Af og til kan man have gavn af

27. oktober 2008

følgende omskrivninger (hvor n gennemløber naturlige tal):

$$\begin{aligned} \sum_{a \leq q \leq b} \alpha_p &= \sum_{a \leq n \leq b} \alpha_n (\pi_Q(n) - \pi_Q(n-1)) \\ &= \alpha_{b+1} \pi_Q(b) - \alpha_a \pi_Q(a-1) + \sum_{a \leq n \leq b} (\alpha_n - \alpha_{n+1}) \pi_Q(n); \end{aligned}$$

den sidste forudsætter, at a og b er hele tal. Eftervis omskrivningerne. Vis, at divergensen af rækken $\sum \frac{1}{p}$ over primtal p alene følger af en vurdering af formen $\pi(x) \geq cx / \log x$. Vis, at konvergens af rækken $\sum \frac{1}{q}$ over primtalstvillinger q er en konsekvens af en vurdering af formen $\pi_2(x) \leq Kx / (\log x)^2$. [Vink: benyt, og begrund, at $\sum 1/(n(\log n)^s)$ (over $n \geq 2$) er konvergent, præcis når $s > 1$.]

30. Check lige, at definitionen i (1.15), $\text{Li}(x) = \text{Ei}(\log x)$, harmonerer med, at logaritme-integralet er en stamfunktion til $1/\log x$, jfr (1.12.2).

31. Vis, at rækkerne (1.14.1) og (1.14.3) er „hinandens reciprokke“.

32. Vis ligningen (1.14.4). [Vink: funktionen $\Pi(x)$ i (1.12) er givet ved

$$\Pi(x) = \sum_{p,m} \frac{1}{m} 1_{[p^m, \infty)}(x),$$

hvor $1_I(x)$ betegner den karakteristiske funktion for intervallet I .]

33. Det er vel klart, at eksponential-integralet $\text{Ei}(x)$ er reelt, når x er reel og positiv? Og at $\text{Ei}(x) = \lim_{\varepsilon \rightarrow 0} (\int_{-\infty}^{-\varepsilon} + \int_{\varepsilon}^x) e^t t^{-1} dt$.

34. Lad b_n betegne den midterste af binomialkoefficienterne $\binom{n}{i}$ (eller de midterste), altså $b_n = \binom{n}{k}$, hvis $n = 2k$ eller $n = 2k - 1$. Brug Stirling's formel herunder til at vise følgende formel:

$$b_n = \sqrt{\frac{2}{\pi}} 2^n \frac{1}{\sqrt{n}} e^{\frac{\theta}{n}}, \quad \text{hvor } |\theta| \leq 1.$$

Ifølge (1.7) er $b_n \leq n^{\pi(n)}$. Hvilken vurdering af $\pi(n)$ kan herved opnås? Sammenlign med (1.8). Du kender vel den lidt mere kvantitative udgave af Stirling's formel:

$$k! = \sqrt{2\pi} k^{k+\frac{1}{2}} e^{-k+\frac{\theta}{12k}}, \quad \text{hvor } 0 < \theta < 1.$$

35. Et naturligt tal er som bekendt *kvadrattfrit*, hvis intet kvadrat (bortset fra 1) er divisor i tallet, eller, ækvivalent, hvis det er et produkt af indbyrdes forskellige primtal. Bestem, udtrykt ved antallet af primdivisorer i n , antallet af kvadrattfri divisorer i n .